

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaqı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

HÁZIRGI QARAQALPAQ LIRIKASINDA TURAQSIZ BÁNTLIK QURILIS

Tleuniyazova Gulmira Bayniyazovna,
Ózbekstan Respublikası Ilimler akademiyası
Qaraqalpaqstan bólimi Qaraqalpaq
gumanitar ilimler ilim izertlew instituti, PhD,
Úlken ilimiy xızmetker. tleuniyazova@inbox.ru

Annotaciya: *Bul maqalada 1990-jillardan keyingi dáwirdegi qaraqalpaq lirikasındaqı qosıq formasınıń ózgeshelikleri haqqında sóz bolǵan. Bunda dástúriy ekilikler, úshlikler, tórtlikler, muxammesler, altılıqlar, segizlikler, onlıqlar sıyaqlı turaqlı bántlik qurılısqa iye formalardan tısqari qatar sanı boyınsha turaqlı birdeylikke iye bolmaǵan, sonday-aq, qara sóz aralas qollanılǵan bántlik formalardıń kórkemlik xızmetleri úyrenilgen.*

Tayanış sózler: *házirgi qaraqalpaq lirikası, turaqsız bántlik qurılıs, erkin qosıq, qara sóz aralas qosıq forması.*

Lirikalıq qosıqta oy-pikir prozadaǵıday ádebiy tildiń qaǵıydalarına tolıq boysınıp jaydarı túrde berilmeydi. Sebebi, bul túr tábiyatı qısqaılıqtı, ıqshamlıqtı talap etedi. Pikirdi az sóz benen kórkem jetkeriwde qosıq qurılısındaqı pikirdiń qatarlarǵa bóliniwi, qatarlarda buwın sanları teńligi hám uyqasıwshı sózlerdiń qatnastırılıwı hám sol tiykarda ırǵaqtıń támiyinleniwi sıyaqlı ólshemlik qaǵıydaları jetekshilik etedi.

Lirikalıq shıǵarma kompoziciyasınıń sırtqı kompoziciyalıq qurılısında tiykarǵı birlik bolǵan bánt [441-474: 1975] B.V.Tomashevskiydiń pikirine qaraganda, kólem belgisi, uyqasıw tártibi, ólshem ózgesheligine, janr belgisine iye bolǵan, uyqas izshilligi menen anıqlanatuǵın hár túrli belgilerdiń jámlesiwı ekenligin aytadı [206-224: 1999]. Qaraqalpaq lirikasındaqı bánt hám onı támiyinlewshı uyqas, ırǵaq hám ólshem máseleleri belgili dárejede úyrenildi.

Lirikalıq shıǵarma kompoziciyasında bánttiń buwnaq, buwın hám qatarlarǵa bóliniwi, seslerdiń qaytalanıwı sıyaqlı birlikler onıń ırǵaǵın payda etedi, ırǵaq bántlerde anıqlanadı. “Sırtqı forması boyınsha bántler uyqastıń qatarlarǵa jaylasıwına qarap dúziledi” [158:2004].

Málim bolǵanıday, túrkiy xalıqlar lirikası barmaq ólshemindegi bántlik qurılısqa tiykarlanǵan. Qaraqalpaq lirikasındaqı bir qatarlı qosıqtan baslap, on altı qatarlı qosıqqa shekemgi bántlik formalardı mazmunniń jekeriliwi hám bir-birinen ayırmashılıǵı máselelerin 2000-jıllarǵa shekemgi qaraqalpaq lirikası misalında keń túrde arnawlı sóz etken Q.Orazımbetov házirgi qaraqalpaq lirikasında eń kishi bánt – másnaviyden baslap (eki qatarlı bánt) segiz (oktava), on tórt (sonet), on altı qatarlı bántler gezlesetuǵının kórsetip ótedi [144:2004]. Sonday-aq, O.Gaylieva da bir

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASINDA ARALIQTAN OQITIVDIN INTEGRACIYASI»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

qatarlı qosıqlardı, tolǵawlardı, aralıq janr sıpatında bahalanatuǵın erkin qosıqlardı bántlik qurılısı boyınsha házirgi qaraqalpaq lirikasında jańalıq ekenligin aytıp ótedi [2018].

Házirgi qaraqalpaq lirikasında turaqlı bántlik qurılısqa iye emes, biraq pikirdi beriwde birde on segiz, birde jigirma eki, birde jigirma altı qatarlı bántti aralastırıp qollanıw ózgesheligi de bar. Ásirese, Á.Ájiniyazov lirikasında bul bántlik qurılıs oǵada kóp ushırasadı. Bulayınsha kóp qatarlı bántten paydalanılǵan qosıqlar kópshilik waqıtta jeti-segiz yaki toǵız buwınlı bolıp qollanıwı awızeki ádebiyattaǵı tolǵawlardın kompoziciyalıq kurılısı menen únles. Qısqa buwınlarda berilgen qosıqlardaǵı ırǵaq olardıń uyqasıw tártibine baylanıslı. Al, olardaǵı uyqas, kóbinese, birgelkili boladı. Á.Ájiniyazovtıń «Qosıǵım» qosıǵında otız, on bes, on altı, toǵız hám t.b. qatarlı bántler ózara mazmunlıq jaqtan bántlerge jámlesip berilgen:

Qosıǵım – hádis, quranım,
Úrp-ádet, úndew, uranım,
Dástúrim, dinim, iymanım,
Ózligim, milliy miyrasım [106:2009]

Qosıqtın bir bántke jámlesken usı bóleginiń ózinde otız qatar bar hám onda shayır uyqasıqqa túsken sózlerdin barlıǵın tek atlıq sózlerden tańlaydı. Tek ǵana uyqasqa túsken sózlerdi emes, al, qosıqqa qatnasqan sózlerdin de barlıǵınıń tek atlıq sózlerden quralıwı qosıqta kúshli ırǵaqtı payda eken. Avtordın gileń atlıq sózlerdi qosıqta paydalanǵanı basqa sóz taba almaǵanınan emes, al shayırdın izleniwshiliginen dep qarawǵa boladı. Sebebi, hár bir qatardaǵı hár bir sóz qosıqtın ataması menen logikalıq baylanısqa túsedi hám onın mazmunın ashıp beriwge qatnasadı.

Bántlerdin tórt qatarlı túri menen eki qatarlı túrleri birigip kelip, yaki on bir buwınlı tórt qatarlı qosıqlar menen, jeti-segiz qatarlı tórt qatarlı qosıqlar aralasıp qollanıw jaǵdayları da ushırasadı. Bunda shayırlardıń izlenislerin oydıń pútinligin saqlaw yaki emocionallıqtı kúsheytiw ushın dep qarawımızǵa boladı.

Usınıń menen bir qatarda, sońǵı waqıtları tórt qatarlı bántlik formaldıń arasına qara sóz aralasıp qollanılatuǵın túri de bayqaladı. Bunday qosıq arasında qara sózlerdi beriw dástúri qaraqalpaq xalıq dástanlarınıń tásiiri bolıwı menen birge shayırlardıń da pikirdi beriwdegi izlenisleri menen únles. Qosıq kompoziciyasında hár túrli orınlarda qara sózlerden paydalanıw avtordın kórkem niyetine baylanıslı. S.Ibragimovtıń “Báلكim – bul ómirimde mın birinshi tın...” dúrkiminde, B.Genjemuratovtıń “Úshinshi adam” qosıǵında, X.Dáwletnazarovtıń

«ÚZLIKSIZ BILIMLENDIRIW SISTEMASÍDA ARALÍQTAN OQÍTÍWDÍN INTEGRACIYASÍ»

atamasındaǵı IV Xalıqaralıq ilimiy-teoriyalıq konferenciya

“Qarındaclarıma” shıǵarmalarında qosıq arasındaǵı qara sózler lirikalıq qaharmannıń ruwhıy halatın tásirsheń tárizde jetkerip beriw ushın qollanılǵan. Al, ayırım shayırlar lirikasında (I.Yusupov “Gózzal Yupshara” hám t.b.) bunday qara sózlerden paydalanıwdan maqset – syujet qatnasqan qosıqlarda bolıp, syujetti bayanlawda, yaki qosıqtıń kirispesi sıpatında qatnastırıladı, al qalǵan qosıqlı bóleginde lirikalıq qaharmannıń usı waqıyaǵa baylanıslı ishki keshirmeleri súwretlenedi.

Sunday-aq, syujet qatnaspaytuǵın, tek ǵana ishki keshirmelerdi sáwlelendiretuǵın ayırım qosıqlarda da tórt qatarlı bántlik qurılıs penen qara sóz aralasıp qollanılauǵın formaları gn ushıratıwǵa boladı. Bunda qara sózler túsindiriwshilik yaki bánttegi pikirdiń keńeytpesi xızmetin atqaradı. Mısalı, U.Xojanazarovtıń “Ádiwli ustazım” shıǵarması úsh shuwmaq qosıqtan, hár bir shuwmaqıtıń basında hám qosıqtıń sońında qara sóz benen alǵı sózdi dawam ettiriwi ózegeshe kompoziciyalıq qurılımdı payda etken.

Házirgi qaraqalpaq lirikasında turaqlı bántlik formaǵa iye bolmaǵan qosıqlar kóbirek verlibr formasında dóretilmekte. Bul boyınsha Q.Orazımbetov, P.Nurjanov, U.Gaylievalardıń izertlewlerinde teoriyalıq juwmaqlar berilgen.

Házirgi qaraqalpaq lirikasındaǵı bántlik qurılısı jaǵınan turaqlı formaǵa iye bolmaǵan qosıqlar shayırlardıń kórkem niyetin sáwlelendiriw de ayırıqsha izlenislerdiń biri bolıp tabıladı.

Ádebiyatlar:

1. Әжиниязов Ә. Аманат. – Нөкис: Билим, 2009.
2. Жирмунский В.М. Композиция лирических стихотворений // В.М. Жирмунский. Теория стиха. – Л.: Советский писатель, 1975. – С.441-474.
3. Гайлыева О. Ғәрезсизлик дәуири түркий халықлар лирикасында формалық изленислер хәм олардың типологиясы. – Нөкис: Билим, 2018.
4. Орзымбетов Қ. Хәзирги қарақалпақ лирикасында көркем формалардың эволюциясы хәм типологиясы. –Нөкис: Билим, 2004.
5. Томашевский Б.В. Теория литературы. Поэтика. – М.: Аспект Пресс, 1999.
6. Тлеуниязова, Г. (2023). ЛИРИКАЛЫҚ ШЫҒАРМА ҚУРЫЛЫСЫНДА БАСЛАҰ БӨЛИМИНИҢ КӨРКЕМЛИК ХЫЗМЕТИ. Вестник музыки и искусства, 1(2), 105–109. извлечено от <https://science.uzdknf.uz/index.php/science/article/view/118>